

2018-06

βÿ α ¿ ” É ´ μ^{0 ± 1/2} · Ñ^{1 ± 0} Ì ¶ ® Ä · 1/4 ±^{0 ± 1}
βÿ Ä ¿ Å Á^{0 1 0} ® μ^{3/4} É Ä μ Á^{1 0} ® À ¿ »¹ Ä^{1 0}
βÿ Ä · ´¹ ¬ Á⁰ μ^{1 ±} Ä ¿ Å ´ ±^{3 0} ¿ Ñ^{1/4} ´ ¿ Å

Klapisis, Antonis

<http://hdl.handle.net/11728/10957>

Downloaded from HEPHAESTUS Repository, Neapolis University institutional repository

η δέλτος

Τεύχος 2, Ιανουάριος - Ιούνιος 2018 - Έτος 2ο

Επιθεώρηση Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας και Ιστορίας της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας

Σελίδες για το προσφυγικό ζήτημα

Γράφουν οι:

Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου
Ελένη Αντωνιάδου
Γιώργος Γεωργής
Κυριάκος Ιακωβίδης
Κυριάκος Ιωάννου
Γιάνα Καλλινίκου
Αντώνης Κλάφης
Κωστής Κοκκινόφτας
Χρίστος Κ. Κυριακίδης
Σάββας Λάμπρου
Ξένη Δ. Μπαλωτή
Ξένια Παπαδημητρίου
Μαρία Φιλარέτου
Χαράλαμπος Γ. Χαράλαμπος
Νάσια Χατζηευτυχίου
Ερατώ Χατζησάββα
Λουίζα Χριστοδουλίδου
Ανδρέας Χριστοφόρου
Άγγελος Χρυσστόμου

έντεκα λίρες, τεσσάρων ατόμων δώδεκα λίρες, πέντε ατόμων 13 λίρες, έξι ατόμων 14 λίρες και για κάθε επιπρόσθετο άτομο μια λίρα για τον καθένα.⁵²

Στα μέσα Οκτωβρίου, η Ελληνική Κυβέρνηση αποφάσισε να αποστείλει στην Κύπρο τον Έλληνα ταγματάρχη Γκιών, με εντολή να εξετάσει το προσφυγικό ζήτημα.⁵³ Όπως αναφέρεται, η αποστολή αυτή θα εγκαινίαζε την κάθοδο στην Κύπρο και άλλων Ελλήνων παραγόντων με σκοπό την πλήρη οργάνωση. Στις 5 Νοεμβρίου, φτάνει και ο Έλληνας λοχαγός Καραμάνος για να αναλάβει την οργάνωση των συνοικισμών.⁵⁴

Όντως, με την κάθοδο των Ελλήνων αξιωματικών στο νησί, σημειώνονται βασικές αλλαγές. Με ανακοινώσεις στον Τύπο της εποχής, ο Βρετανός αρμόδιος για τα προσφυγικά θέματα, Watson, αναφέρει ότι «οι πρόσφυγες της Κύπρου περνούν πιο καλά από κάθε άλλο μέρος», προπαγανδίζοντας, με αυτό τον τρόπο, την εργασία που έγινε από τη Βρετανική Κυβέρνηση του νησιού. Επίσης αναδεικνύει την αδελφική συμπεριφορά που επέδειξαν οι Κύπριοι.⁵⁵ Από την άλλη πλευρά, ο Γκιών θίγει το θέμα των επιδομάτων που δίνονταν στους πρόσφυγες, τονίζοντας ότι όσοι έπαρναν σε χρήματα το επίδομά τους ήταν ευχαριστιμένοι και ως εκ τούτου με δική του εισήγηση η κυβέρνηση θα το καθιέρωνε για όλους από την 1^η Δεκεμβρίου. Επίσης, ανακοινώνεται ότι πλέον θα καταργούνταν τα συσσίτια στους συνοικισμούς, όπου πλέον λειτουργούσαν πρατήρια και οι πρόσφυγες έβρισκαν να αγοράσουν ό,τι επιθυμούσαν, αφού η κυβέρνηση φρόντιζε συνεχώς για την πλήρη τροφοδοσία τους.⁵⁶ Γενικότερα, η αποστολή του Γκιών και οι αποφάσεις που λήφθηκαν σχολιάστηκαν με θετικά λόγια, ενώ και ο ίδιος ο Έλληνας αξιωματικός έμεινε ικανοποιημένος από τη γενικότερη περίθαλψη που τύγχαναν οι πρόσφυγες.

Συνοψίζοντας, με τη λήξη του έτους 1942 οι πρόσφυγες έπαρναν πλέον το επίδομα τους σε χρήματα, ενώ στους δύο προσφυγικούς συνοικισμούς λειτουργούσαν σχολεία, πρατήρια και υπήρχε μόνιμο υπαλληλικό προσωπικό για τη φροντίδα τους. Οι κυβερνήσεις Ελλάδας και Βρετανίας συνεργάστηκαν αρμονικά, προκειμένου να βοηθήσουν στην περίθαλψη των προσφύγων. Και όπως προκύπτει από την παρούσα εργασία, τα αποτελέσματα από την προσπάθειά τους αυτή υπήρξαν πολύ ικανοποιητικά. Είναι χαρακτηριστικό το δημοσίευμα της εφημερίδας *Εσπερινής*, τον Δεκέμβριο του 1942 ότι «σήμερον πρέπει να ομολογηθεί, ότι η θέσις των, αν δεν είναι απολύτως ικανοποιητική, είναι εν τούτοις κατά πολύ καλύτερα ή όσον πολλών Κυπρίων οικογενειών».⁵⁷

⁵² *Ελευθερία*, Λευκωσία 10 Νοεμβρίου 1942.

⁵³ *Ανεξάρτητος*, Λευκωσία 16 Οκτωβρίου 1942.

⁵⁴ *Ανεξάρτητος*, Λευκωσία 5 Νοεμβρίου 1942.

⁵⁵ *Εσπερινή*, Λευκωσία 9 Δεκεμβρίου 1942 και *Ανεξάρτητος*, Λευκωσία 10 Δεκεμβρίου 1942.

⁵⁶ *Ανεξάρτητος*, Λευκωσία 10 Δεκεμβρίου 1942.

⁵⁷ *Εσπερινή*, Λευκωσία 9 Δεκεμβρίου 1942.

Αντώνης Κλάφης

Το Δωδεκανησιακό ζήτημα και η τουρκική εξωτερική πολιτική κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου πολέμου

*

Στα τέλη του 1941, λίγους μήνες δηλαδή μετά την κατάληψη της Ελλάδας από τις δυνάμεις του Άξονα, ο Γιώργος Σεφέρης, ο οποίος είχε ακολουθήσει την Ελληνική Κυβέρνηση στον δρόμο της εξορίας, σημείωνε ότι η τύχη των Δωδεκανήσων θα εξαρτιόταν «από το ρόλο που θα παίξει η Τουρκία ώσπου να τελειώσει ο πόλεμος. [...] Σε τελευταία ανάλυση, ο Θεός έβαλε το χέρι του και δε βγήκε η Τουρκία να μας βοηθήσει. Αν είχε γίνει αυτό, τα Δωδεκάνησα θα ήταν από τώρα τούρκικα».¹ Λιτή και περιεκτική στη διατύπωσή της, η αποστροφή του Σεφέρη συνόψιζε με τρόπο προφητικό την τακτική που έμελλε να ακολουθήσει η Άγκυρα σε σχέση με τα ελληνοκατοικούμενα νησιά καθ' όλη τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου πολέμου.

Η Συνθήκη της Λωζάννης και η παγίωση της ιταλικής κυριαρχίας στα Δωδεκάνησα Με την υπογραφή της Συνθήκης Ειρήνης της Λωζάννης στις 24 Ιουλίου 1923, η Τουρκία αναγνώρισε ρητά ότι παραιτούνταν υπέρ της Ιταλίας κάθε δικαιώματος και τίτλου της επί των Δωδεκανήσων. Ένδεκα χρόνια μετά την κατάληψή τους από τους Ιταλούς, η Ρώμη αποκτούσε και *de jure* την κυριότητα του νησιωτικού συμπλέγματος του νοτιοανατολικού Αιγαίου, το οποίο, παρά τον αμιγώς ελληνικό πληθυσμό του, δεν είχε καταστεί δυνατόν να ενωθεί με την Ελλάδα. Κάτω από αυτές τις περιστάσεις, το Δωδεκανησιακό Ζήτημα θα τεθεί ουσιαστικά στο περιθώριο κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, αφού τόσο η Αθήνα, όσο και η Άγκυρα, παρά το ενδιαφέρον τους για την τύχη των νησιών για διαφορετικούς λόγους η καθεμία, αδυνατούσαν στην πράξη να επιβάλουν την εκ νέου ανακίνησή του.

Για την Ελλάδα, τα Δωδεκάνησα αποτελούσαν ένα από τα τελευταία ανολοκλήρωτα κεφάλαια στη μακρά και συχνά επώδυνη διαδικασία της εδαφικής της ολοκλήρωσης. Η συντριπτική υπεροχή του ελληνικού στοιχείου, έναντι μιας απειροελάχιστης τουρκικής μειονότητας στη Ρόδο και στην Κω, συνιστούσε το σημαντικότερο επιχείρημα της Αθήνας για τη διεκδίκηση των νησιών, τα οποία και στο παρελθόν είχαν αποτελέσει αντικείμενο διαπραγματεύσεως με τη Ρώμη. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος, εξάλλου, ως επικεφαλής της ελληνικής αντιπροσωπείας στη Συνδιάσκεψη της Λωζάννης, είχε φροντίσει να διαφυλάξει και εγγράφως στην Ελλάδα το δικαίωμα μελλοντικής επανεξέτασης του Δωδεκανησιακού, προκειμένου να δοθεί -όπως υποστήριζε- στο εν λόγω ζήτημα «λύσις σύμφωνος προς την αρχήν των Εθνικοτήτων και τας ήδη επελθούσας Συμφωνίας».² Τα δεδομένα, ωστόσο, της αδήριτης πολιτικής πραγματικότητας δεν άργησαν να καταδείξουν ότι η Αθήνα

¹ Γιώργος Σεφέρης, *Χειρόγραφο Σελ. 41*, Αθήνα 1980, σ. 60-61.

² Skevos Zenos, *Το ζήτημα της Δωδεκανήσου και τα διπλωματικά αυτού έγγραφα/La Question du Dodécanèse et ses documents diplomatiques*, Αθήνα 1926, σ. 130.

ήταν εκ των πραγμάτων αναγκασμένη να αναστείλει για το μέλλον οποιανδήποτε σκέψη περί εδαφικής διεκδίκησης των Δωδεκανήσων, από τη στιγμή μάλιστα που οι ελληνικές κυβερνήσεις επέλεξαν την οδό της εμβάθυνσης της συνεργασίας με την Ιταλία. Αμέσως μετά την υπογραφή του ελληνοϊταλικού Συμφώνου Φιλίας στις 23 Σεπτεμβρίου 1928, ο Βενιζέλος, ο οποίος λίγους μήνες νωρίτερα είχε αναλάβει την πρωθυπουργία, διατύπωνε με σαφήνεια την ελληνική πολιτική σε σχέση με το Δωδεκανησιακό:

Δωδεκανησιακόν ζήτημα μεταξύ Ελλάδος και Ιταλίας δεν υφίσταται, καθ' ότι, μετά την υπογραφήν της Συνθήκης της Λωζάννης, το ζήτημα τούτο υφίσταται μόνον μεταξύ των Δωδεκανησίων και της Ιταλίας, ως ακριβώς το Κυπριακόν ζήτημα είναι ουχί μεταξύ Ελλάδος και Αγγλίας, αλλά μεταξύ Αγγλίας και Κυπριακού λαού. Όπως δε η Κύπρος δεν ημπούσε επί ήμισυ ήδη αιώνα, αφ' ότου κατέχεται υπό της Μεγάλης Βρετανίας, τας αρίστας προς την τελευταίαν ταύτην σχέσεις της Ελλάδος, δεν δύναται και δεν πρέπει και η Δωδεκάνησος να εμποδίση την ανάπτυξιν και εμπέδωσιν των σχέσεων φιλίας και εμπιστοσύνης μεταξύ Ελλάδος και Ιταλίας.³

Στην Άγκυρα, αντίθετα, η συνεχιζόμενη ιταλική κατοχή των Δωδεκανήσων αντιμετωπιζόταν ως αιώνια απειλή για την τουρκική ασφάλεια, αφού τα νησιά θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν ως εφευρόμενο σε μία πιθανή απόπειρα προσβολής των μικρασιατικών παραλιών, τμήμα των οποίων είχε αποτελέσει στο πρόσφατο παρελθόν αντικείμενο ενδιαφέροντος για την ιταλική διπλωματία. Η άνοδος στην εξουσία τον Οκτώβριο του 1923 του Μπενίτο Μουσολίνι, η οποία είχε συμβάλει στην αναζωπύρωση των επεκτατικών βλέψεων της Ιταλίας, σε συνδυασμό με την εγκατάσταση ισχυρότατης ναυτικής βάσης στη Λέρο, αλλά και την εντονότατη φημολογία για την ενδεχόμενη σύμψηξη ιταλοβρετανικής συμμαχίας με αντιτουρκικό προσανατολισμό, επέτειναν περαιτέρω τις τουρκικές ανησυχίες.⁴ Η βελτίωση των ιταλοτουρκικών σχέσεων μετά το 1928 και η συνομιλοποίηση των Συμφωνιών του 1932, βάσει των οποίων καθοριζόνταν λεπτομερώς τα θαλάσσια σύνορα ανάμεσα στα Δωδεκάνησα και τις ακτές της Μικράς Ασίας, συνέβαλε στην αποφόρτιση της έντασης, αν και στην πραγματικότητα οι Τούρκοι δεν εγκατέλειψαν τα όνειρά τους να επαναποκτήσουν τα ιταλοκρατούμενα νησιά.⁵

Η βρετανογαλλοτουρκική Συνθήκη του 1939

Η έναρξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου αποτέλεσε μία πρώτη τάξεως ευκαιρία για τη νέα εμπλοκή της Τουρκίας στο Δωδεκανησιακό. Η μεγάλη στρατηγική σημασία,

³ Κωνσταντίνος Δ. Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική μετά την Συνθήκη της Λωζάννης: η κρίσιμος καμπή, Ιούλιος-Δεκέμβριος 1928*, Θεσσαλονίκη 1977, σ. 60.

⁴ Alan Cassels, *Mussolini's early diplomacy*, Princeton 1970, σ. 226-230.

⁵ Αυτός, εξάλλου, ήταν και ο βασικότερος λόγος για τον οποίο οι Τούρκοι είχαν ευνοήσει κατά τη διάρκεια της Συνδιάσκεψης της Λωζάννης τη λύση της παραχώρησης των νησιών στην Ιταλία: μολονότι η Άγκυρα δεν έβλεπε με συμπάθεια την προοπτική γειτνίασής της με μία φιλόδοξη Δύναμη, εκτιμούσε ότι -λόγω των πληθυσμιακών δεδομένων- τυχόν απόδοση των Δωδεκανήσων στην Ελλάδα θα έκλεινε οριστικά το κεφάλαιο της εδαφικής κυριαρχίας επί αυτών. Βλ. Χαράλαμπος Ι. Φωμιάδης, *Η τελευταία φάση του Ανατολικού Ζητήματος*, Αθήνα 2004, σ. 82.

που της αποδιδόταν, ώθησε τις δύο μεγάλες δυτικές Δυνάμεις, Μεγάλη Βρετανία και Γαλλία, να επιχειρήσουν τη διπλωματική προσέγγιση της Τουρκικής Κυβέρνησης. Οι συνδυασμένες γαλλοβρετανικές προσπάθειες προσεταιρισμού της Άγκυρας καρποφόρησαν τελικά, τουλάχιστον σε συμβατικό επίπεδο, οδηγώντας στην υπογραφή, στις 19 Οκτωβρίου 1939, Συνθήκης Αμοιβαίας Βοήθειας μεταξύ Βρετανίας, Γαλλίας και Τουρκίας. Σύμφωνα με αυτή, η τελευταία αναλάμβανε την υποχρέωση να παράσχει κάθε δυνατή βοήθεια στους δύο συμμάχους της σε περίπτωση επιθετικής ενέργειας μιας ευρωπαϊκής Δύναμης, που θα οδηγούσε σε πόλεμο στον χώρο της Μεσογείου, όπως επίσης και στην περίπτωση εμπλοκής τους σε πόλεμο εξαιτίας των εγγυήσεων που είχαν ήδη από τον Απρίλιο του 1939 παράσχει στην Ελλάδα και τη Ρουμανία. Αντίστοιχα, Παρίσι και Λονδίνο υπόσχονταν να συνδράμουν την Άγκυρα εάν έπεφτε θύμα επιθετικής ενέργειας εκ μέρους τρίτου κράτους ή εάν εμπλεκόταν σε πόλεμο εξαιτίας των υποχρεώσεών της που απέρρεαν από το Βαλκανικό Σύμφωνο του 1934.⁶

Στη Συνθήκη, η οποία στην ουσία περιέγραφε -χωρίς ωστόσο να την κατονομάζει- ως πιθανή αντίπαλο την Ιταλία, υπήρχε συνημμένη στρατιωτική σύμβαση, το άρθρο 3 της οποίας προέβλεπε ότι σε ενδεχόμενη επιχείρηση κατάληψης των Δωδεκανήσων θα χρησιμοποιούνταν κυρίως τουρκικές δυνάμεις, συνεπικουρούμενες από όσες βρετανικές θα υπήρχαν διαθέσιμες τη δεδομένη στιγμή.⁷ Στην πραγματικότητα, δηλαδή, τα νησιά χρησιμοποιούνταν από τη Βρετανία και τη Γαλλία ως ένα είδος δολώματος για την εξασφάλιση της τουρκικής υποστήριξης στον πόλεμο. Είναι, άλλωστε, σαφές ότι στην περίπτωση που οι Τούρκοι καταλάμβαναν τα νησιά, έστω και στο πλαίσιο συμμαχικών επιχειρήσεων εναντίον των Δυνάμεων του Άξονα, με ή χωρίς τη βοήθεια των Βρετανών (πολύ περισσότερο δε χωρίς αυτήν), θα καθίστατο εξαιρετικά δύσκολο, αν όχι αδύνατο, να ανατραπεί το εις βάρος των ελληνικών συμφερόντων εδαφικό τετελεσμένο.

Παρά το γεγονός ότι οι Βρετανοί και οι Γάλλοι έλπιζαν ότι με τη Συνθήκη θα προσέδεναν οριστικά τους Τούρκους στο άρμα τους, οι τελευταίοι δεν φάνηκαν να έχουν ανάλογες διαθέσεις, αρνούμενοι να εξέλθουν από το ιδιαίτερα επωφελές για τα συμφέροντά τους καθεστώς ουδετερότητας. Συνεχίζοντας την τακτική της τήρησης ίσων αποστάσεων, προσπάθησαν να μην δώσουν μεγάλη δημοσιότητα στη Συνθήκη, αποφεύγοντας ταυτόχρονα επιμελώς να ασκούν οποιαδήποτε κριτική στη γερμανική πολιτική. Φρόντισαν, επίσης, να καθουσχάσουν τις εύλογες ανησυχίες των Γερμανών, τους οποίους ενημέρωσαν ότι η απόφαση για τη σύναψη της Συνθήκης δεν ήταν ομόφωνη, και κατά συνέπεια όχι απολύτως δεσμευτική, ενώ έμπρακτα έσπευσαν να την υποσκάψουν, αφενός προβάλλοντας βέτο στο βρετανικό αίτημα εγγύησης των συνόρων της Ρουμανίας, και αφετέρου επανειβεβαιώνοντας την άρνησή τους να πολεμήσουν για την Πολωνία, τα «γαλάζια μάτια» της οποίας δεν αποτελούσαν -τουλάχιστον όχι μόνο τους- επαρκές κίνητρο για την Άγκυρα.⁸

⁶ Λένα Διβάνη, *Η πολιτική των εξόριστων ελληνικών κυβερνήσεων, 1941-44*, Αθήνα/Κομοτηνή 1992, σ. 219.

⁷ Στο ίδιο, σ. 220.

⁸ Frank G. Weber, *Ο επιτίδειος ουδέτερος*, Αθήνα 1983, σ. 64-68, 78.

Στην πραγματικότητα, η Τουρκική Κυβέρνηση, όταν υπέγραφε την τριμερή συνθήκη, δεν είχε κατά νου την ελκρινή σύνδεσή της με τις δύο δυτικές Δυνάμεις στη μάχη κατά του Άξονα, αλλά έλπιζε ότι θα μπορούσε να αναμετρηθεί με την Ιταλία (και μόνο με αυτήν), παρασύροντας σε πόλεμο εναντίον της τη Βρετανία και τη Γαλλία.⁹ Στα μάτια των Τούρκων, η Ρώμη αποτελούσε «φυσικό εχθρό» εξαιτίας της κατοχής των Δωδεκανήσων και της διείσδυσής της στα Βαλκάνια μέσω της εγκαθίδρυσης de facto προτεκτοράτου στην Αλβανία. Για τον λόγο αυτό, άλλωστε, στις συνομιλίες που είχαν, στο πλαίσιο των διαπραγματεύσεων της Συνθήκης Αμοιβαίας Βοήθειας, με τον Βρετανό και τον Γάλλο πρεσβευτή στην Άγκυρα, σερ Χιού Νάτσμπουλλ-Χιούγκεσεν και Ρενέ Μασσιγι αντίστοιχα, οι ιθύνοντες του τουρκικού υπουργείου Εξωτερικών επέμεναν στο κείμενο της Συνθήκης να χρησιμοποιηθεί ως προσδιοριστικό του -εν δυνάμει- επιτιθέμενου, αντί του γενικότερου όρου «ευρωπαϊκή Δύναμη», μια περισσότερο σαφής περιγραφή του τύπου «ευρωπαϊκή Δύναμη με παράλια στη Μεσόγειο». Η Άγκυρα γνώριζε καλά ότι μια τέτοια διατύπωση, η οποία θα παρέπεμπε ευθέως πλέον στην Ιταλία, δεν θα άφηνε ασυγκίνητη τη Ρώμη, καθώς θα αποτελούσε σαφή πρόκληση εναντίον της. Κατά την εκτίμηση του Νάτσμπουλλ-Χιούγκεσεν, η πρόκληση ίσως και να αποτελούσε στη δεδομένη συγκυρία ενδόμυχη επιδίωξη της Τουρκικής Κυβέρνησης.¹⁰

Παρά το ατελέσφορο των προηγούμενων προσπαθειών, την άνοιξη του 1940 το Φόρεϊν Όφφισ επιχείρησε ξανά να εξασφαλίσει τη συμμαχία της Τουρκίας, χρησιμοποιώντας και πάλι ως δέλεαρ τα Δωδεκάνησα. Στις 28 Μαΐου ο μόνιμος υφυπουργός Εξωτερικών, Αλεξάντερ Κάντογκαν, αναμένοντας την είσοδο της Ιταλίας στον πόλεμο, ουσιαστικά επανέφερε στο τραπέζι την προσφορά των νησιών, καθώς σε προσχέδιο που απέστειλε στον Νάτσμπουλλ-Χιούγκεσεν, και το οποίο υποβλήθηκε στην Τουρκική Κυβέρνηση υπό τη μορφή προγράμματος, σημείωνε ότι η τελευταία «θα ήταν άκρως επιθυμητό [...] να κηρύξει τον πόλεμο εναντίον της Ιταλίας και να καταλάβει τα Δωδεκάνησα όπως είχε συζητηθεί». Τρεις ημέρες αργότερα, όμως, άλλαξε γνώμη και ζήτησε από τον Νάτσμπουλλ-Χιούγκεσεν να αποσύρει την αρχική προσφορά. Η μεταστροφή της βρετανικής πολιτικής ως προς το συγκεκριμένο ζήτημα υπήρξε αποτέλεσμα των πληροφοριών που ο Γάλλος πρεσβευτής στο Λονδίνο, Ροζέ Καμπόν, διαχέτευσε στη Βρετανική Κυβέρνηση σχετικά με τη ραγδαία επιδείνωση της στρατιωτικής κατάστασης της Γαλλίας και της συνακόλουθης αδυναμίας της να στηρίξει ενεργά οποιοδήποτε εγχείρημα εναντίον της Δωδεκανήσου.¹¹

Ο ελληνοϊταλικός πόλεμος

Η έναρξη του ελληνοϊταλικού πολέμου στις 28 Οκτωβρίου 1940 αναθέρμανε το ενδιαφέρον για τα Δωδεκάνησα. Παρά τις συμβατικές της υποχρεώσεις βάσει της τριμερούς Συνθήκης Αμοιβαίας Βοήθειας, η οποία σαφώς κάλυπτε την περίπτωση ιταλικής εισβολής στην Ελλάδα, η Τουρκία παρέμεινε ουδέτερη. Η τουρκική

⁹ Ιωάννης Π. Πικρός, *Τουρκικός επεκτατισμός. Από το μύθο της ελληνοτουρκικής φιλίας στην πολιτική για την αστυνόμευση των Βαλκανίων, 1930-1943*, Αθήνα 1996, σ. 150.

¹⁰ Weber, *ό.π.*, σ. 78.

¹¹ Weber, *ό.π.*, σ. 84-85· Πικρός, *ό.π.*, σ. 151.

παρασπονδία, μάλιστα, συνοδεύτηκε από την επαναφορά στο προσκήνιο παλαιότερων απαιτήσεων της Άγκυρας για εδαφικές παραχωρήσεις στα Δωδεκάνησα, τη βουλγαρική Θράκη και την Αλβανία, όπως επίσης και για «έλεγχο» του λιμανιού της Θεσσαλονίκης.¹²

Οι μαζικιστικές επιδιώξεις της Τουρκίας, η πραγματοποίηση των οποίων συνεπαγόταν ένα είδος προπλάσματος ανασύστασης της πάλαι ποτέ Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, φάνηκαν, τουλάχιστον αναφορικά με τα νησιά, να έχουν προς στιγμή κάποια απήχηση στο Φόρεϊν Όφφισ. Η ελληνική πρεσβεία στην Άγκυρα διέθετε πληροφορίες ότι λίγο μετά την έναρξη του ελληνοϊταλικού πολέμου, οι Βρετανοί είχαν βολιδοσκοπήσει την τουρκική πλευρά σε σχέση με τα Δωδεκάνησα. Σύμφωνα με τις ίδιες πληροφορίες, η συζήτηση είχε περιοριστεί σε αφηρημένο πλαίσιο, διαφάνηκαν όμως κάποιες τουρκικές βλέψεις για τη Ρόδο και την Κω. Ο Έλληνας πρεσβευτής στην Άγκυρα, Ραφαήλ Ραφαήλ, σε προσωπική του επιστολή προς τον Ιωάννη Μεταξά διασκοδάζε κάπως τις εντυπώσεις, υπογραμμίζοντας ότι οι Βρετανοί «δεν έκρινον τότε ότι ενεδεικνύετο προχωρήσωσι περισσότερο και θέμα τούτο δεν εθίγη έκτοτε». Στην ίδια επιστολή, πάντως, σημείωνε ότι και ο ίδιος σε παλαιότερη συνομιλία του με τον Τούρκο υπουργό Εξωτερικών, Σουκρύ Σαράτσογλου, είχε διαπιστώσει υπαινιγμούς ως προς τα δύο νησιά, προσθέτωντας ότι «αυτό είναι το μόνον σημείον καθόσον αφορά νήσους όπερ μοι εμπνέει ανησυχίαν και εφ' ου φοβούμαι ότι θα ευρεθώμεν αντιμέτωποι προς Τουρκίαν».¹³

Η Ελληνική Κυβέρνηση, διαβλέποντας προφανώς τον τουρκικό κίνδυνο, είχε πραγματοποιήσει ανοίγματα προς το Λονδίνο. Ήδη από τον Σεπτέμβριο του 1940, δηλαδή πριν ακόμη εκδηλωθεί η ιταλική επίθεση, ο Μεταξάς είχε προσπαθήσει, αν και τελικά μάταια, να πείσει τους Βρετανούς να καταλάβουν τα Δωδεκάνησα χωρίς τη βοήθεια των Τούρκων. Ο Μεταξάς είχε εγκαίρως αντιληφθεί ότι η εμπλοκή της Άγκυρας μπορούσε να προκαλέσει επικίνδυνες περιπλοκές στη θετική για τα ελληνικά συμφέροντα εξέλιξη του ζητήματος των ιταλοκρατούμενων νησιών. Στη συνεδρίαση του Ανώτατου Πολεμικού Συμβουλίου της 11^{ης} Δεκεμβρίου 1940, διατύπωσε ρητά τους φόβους του: «Το ζήτημα της Δωδεκανήσου», *τόνιζε*,

από απόψεως πολιτικής με ανησυχεί διότι εάν νικήσωμεν χωρίς να την έχωμε καταλάβη, δεν έπεται ότι θα δυνθώμεν να την αποκτήσωμεν αυτομάτως, διότι πιθανόν να εύρωμεν ανταγωνιστήν την Τουρκίαν. [...] Έχομεν συνεπώς παν συμφέρον να έχωμεν καταλάβη την Δωδεκάνησον. Βεβαίως καλόν θα ήτο να την καταλάβωμεν ομού μετά των Άγγλων. Αλλ' εις την αρχήν του πολέμου, υπαρχόντος του εξ Αλβανίας κινδύνου, αντιμετώπισαμεν μόνον εκείνον, θεωρήσαντες το ζήτημα της Δωδεκανήσου ως δευτερεύον και αντιμετωπιστέον μετά την εκκαθάρισιν του εξ Αλβανίας κινδύνου. Ήδη γεννώνται αι εξής δύο περιπτώσεις: Ή 1) να καταλάβωμεν την Δωδεκάνησον ομού μετά των Άγγλων, όποτε θα είναι δύσκολον να μας την αμφισβητήσουν οι Τούρκοι. Ή 2) αν οι Άγγλοι

¹² Weber, *ό.π.*, σ. 96.

¹³ Πικρός, *ό.π.*, σ. 147-148.

αναβάλλουν, να την καταλάβωμε μόνον μας, οπότε ουδείς θα μας την αμφισβητήσει.

Στην ίδια ομιλία του, ο Μεταξάς αναφέρθηκε και στην τριμερή Συνθήκη Αμοιβαίας Βοήθειας, σημειώνοντας ότι «μεταξύ των συμφωνηθέντων όσον αφορά την διάθεση των δυνάμεων της Τουρκίας ήτο και η ρήτρα προετοιμασίας πέντε μεραρχιών τουρκικών προς κατάληψιν της Δωδεκανήσου. Αν τούτο επραγματοποιείτο, η Τουρκία φυσικά θα τα εκράτει».¹⁴ Προφανώς για αυτόν το λόγο, ο Μεταξάς απέρριψε τις εισηγήσεις περί δραστηριοποίησης του ελληνικού πολεμικού ναυτικού στην Αδριατική, προτιμώντας να διατηρείται ο στόλος διαθέσιμος προκειμένου να διεξάγει επιχειρήσεις στα Δωδεκάνησα, δεδομένου, εξάλλου, ότι και από βρετανικής πλευράς εκφράζονταν ανησυχίες σχετικά με τη στάση που θα τηρούσε η Άγκυρα στο ζήτημα των νησιών του νοτιοανατολικού Αιγαίου.¹⁵

Η συνάντηση Ήντεν-Στάλιν στη Μόσχα (Δεκέμβριος 1941)

Το ζήτημα των Δωδεκανήσων, οι συζητήσεις για το οποίο είχαν προσωρινά παγώσει ως αποτέλεσμα της γερμανικής εισβολής και κατάληψης της Ελλάδας την άνοιξη του 1941, ανακινήθηκε ξανά τον Δεκέμβριο της ίδιας χρονιάς, κατά τη διάρκεια της συνάντησης του Βρετανού υπουργού Εξωτερικών, Άντονι Ήντεν, με τον Σοβιετικό ηγέτη, Ιωσήφ Στάλιν, στη Μόσχα. Μεταξύ των άλλων, αντικείμενο συζήτησης αποτέλεσε και η προσπάθεια προσέλευσης της Τουρκίας στο συμμαχικό στρατόπεδο. Στο πλαίσιο των ανταλλαγμάτων που θα μπορούσαν να δωθούν στους Τούρκους προκειμένου να τους δελεάσουν, ο Σοβιετικός ηγέτης πρότεινε την προσφορά των Δωδεκανήσων. Στην παρατήρηση του Ήντεν ότι τα νησιά κατοικούνταν από Έλληνες, ο Στάλιν αντέτεινε ότι «δεν μπορούμε να ακολουθήσουμε απαράκαμπτα τον κανόνα. Και στην Ελλάδα υπάρχουν Τούρκοι». Η «συμβιβαστική» αντιπρόταση του Ήντεν ήταν να ρυθμιστεί «[...] ανταλλαγή μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας, ώστε να πάρει μερικά η μια και μερικά η άλλη».¹⁶

Η σοβιετική πλευρά φρόντισε το περιεχόμενο των συνομιλιών να διαρρεύσει στην Άγκυρα. Όπως ήταν φυσικό, οι πληροφορίες δεν άργησαν να φτάσουν και στην εξόριστη Ελληνική Κυβέρνηση, η οποία προέβη σε διάβημα προς το Φόρεϊν Όφφισ,¹⁷ ενώ άμεση υπήρξε και η κινητοποίηση του Έλληνα πρεσβευτή στη Σοβιετική Ένωση, Παναγιώτη Πιπινέλη.¹⁸ Επιπλέον, ο Εμμανουήλ Τσουδερός, ο οποίος είχε αναλάβει την πρωθυπουργία από τον Απρίλιο του 1941, είχε στις 2 Φεβρουαρίου 1942 προσωπική συνομιλία για το όλο θέμα, παρόντος μάλιστα του Βασιλιά Γεώργιου Β', με τον ίδιο τον Ήντεν. Στο ερώτημα του Έλληνα πρωθυπουργού για τα διαμεφθέντα στη Μόσχα, ο Ήντεν προσπάθησε -

¹⁴ Πικρός, *ό.π.*, σ. 148-150. Κώστας Φ. Τσαλαχούρης, *Ήμα. Το χρονικό της χάραξης των συνόρων της Δωδεκανήσου, 1932-1947*, Αθήνα 1997, σ. 118-119.

¹⁵ Ιωάννης Μεταξάς, *Το προσωπικό του ημερολόγιου*, τόμ. 4, Αθήνα χ.χ.έ., σ. 544, 548.

¹⁶ Πικρός, *ό.π.*, σ. 168.

¹⁷ Διβάνη, *ό.π.*, σ. 220.

¹⁸ Εμμανουήλ Ιωάννου, «Το καθεστώς αποστρατικοποίησης της Δωδεκανήσου», στο: Κ. Μανωλοπούλου-Βαρβιτσιώτη και Χ.Λ. Ροζάκης (επιμ.), *Η αποστρατικοποίηση των ελληνοτουρκικών συνόρων*, Αθήνα 1977, σ. 130.

επιχειρώντας προφανώς να καθρουχάσει τον συνομιλητή του- να υποβαθμίσει το περιστατικό, σπεύδοντας, πάντως, να ρωτήσει τον Τσουδερό, στο πνεύμα μάλλον των «συμβιβαστικών» του διαθέσεων, «[εάν] θα ημπορούσε κάτι να γίνη διά τους Τούρκους». Ο Τσουδερός αρνήθηκε κατηγορηματικά. Σε δεύτερο όμως ανάλογο ερώτημα του Ήντεν, απάντησε ότι μόνο στην περίπτωση που η Τουρκία παραχωρούσε στην Ελλάδα μέρος της Ανατολικής Θράκης «[...] θα ηδύνατο να σκεφθή κανείς περί μικρών τινων παρακτίων νήσων, αλλά και αυτό είναι πρόωρον να το συζητήσει κανείς».¹⁹

Ο Τσουδερός έδειξε να ικανοποιείται πλήρως από τις βρετανικές εξηγήσεις, δεδομένου ότι, σε τηλεγράφημά του προς τις ελληνικές πρεσβείες στην Τουρκία και τη Σοβιετική Ένωση, σημείωνε πως το ζήτημα της Δωδεκανήσου διασαφηνίστηκε επακριβώς και πως κατά τη γνώμη του δεν υπήρχε πλέον κανένας λόγος ανησυχίας.²⁰ Στο κλίμα ευφορίας που -προσωρινά και μάλλον αφελώς- δημιουργήθηκε στην ελληνική πλευρά, ενδεχομένως να συνέβαλε και το ακόλουθο περιστατικό: σύμφωνα με πληροφορίες του Ραφαήλ, τις οποίες κοινοποίησε στην Ελληνική Κυβέρνηση στις 5 Μαρτίου 1942, ο Σαράτσογλου, απαντώντας σε ερώτηση του Γιουγκοσλάβου πρεσβευτή εάν φοβόταν το ενδεχόμενο εκδήλωσης ιταλογερμανικής επίθεσης από τα Δωδεκάνησα εις βάρος της Τουρκίας, ισχυρίστηκε ότι η Άγκυρα όχι μόνο δεν ανησυχούσε, αλλά αντίθετα σε μια τέτοια περίπτωση θα καταλάμβανε τα νησιά.²¹ Δύο ημέρες αργότερα (7 Μαρτίου), ο Έλληνας πρεσβευτής στο Λονδίνο, Αθανάσιος Αγκινιός, ανέφερε τη σχετική δήλωση στον Κάντογκαν, ο οποίος τον διαβεβαίωσε ότι πιθανή κατάληψη των νησιών εκ μέρους της Τουρκίας δεν θα προδικάζε την τύχη τους, καθώς επίσης και ότι οποιαδήποτε βρετανική απόφαση ως προς αυτά θα λαμβανόταν κατόπιν συνεννόησης με την ελληνική πλευρά.²²

Η Διάσκεψη των Αδάνων (Ιανουάριος 1943): το βρετανικό παιχνίδι

Την ελληνική αισιοδοξία γρήγορα διαδέχθηκε ο σκεπτικισμός. Κυριότερη αφορμή υπήρξε η αιφνιδιαστική συνάντηση του Τσώρτσιλ με Τούρκους αξιωματούχους στα Άδανα στα τέλη Ιανουαρίου του 1943, στο πλαίσιο των προσπαθειών του Βρετανού Πρωθυπουργού να πείσει την Τουρκία να συμμετάσχει στο φιλόδοξο σχέδιό του για τη δημιουργία ενός βαλκανικού μετώπου.²³ Αυτή η προοπτική θορύβησε το Βερολίνο. Ο Γερμανός υπουργός Εξωτερικών, Γιοακίμ φον Ρίμπεντροπ, θεωρούσε ότι τα Δωδεκάνησα ήταν το τίμημα για τη συμμετοχή της Τουρκίας σε ένα δεύτερο μέτωπο στα Βαλκάνια. Μια τέτοια επιχείρηση θα έβγαζε την Ιταλία από τον πόλεμο και θα ανάγκαζε τους Γερμανούς να μεταφέρουν μέρος των στρατευμάτων τους

¹⁹ Πικρός, *ό.π.*, σ. 163-164.

²⁰ Πιπινέλης προς Τσουδερό, Κουίμπισφ, 12 Φεβρουαρίου 1942, *Εμμανουήλ Ι. Τσουδερού, Ιστορικό Αρχείο, 1941-1944*, τόμ. 1, Αθήνα 1990, σ. 511-512.

²¹ Ραφαήλ προς υπουργείο Εξωτερικών, Άγκυρα, 5 Μαρτίου 1942, Λένα Διβάνη και Φωτεινή Κωνσταντοπούλου (επιμ.), *Δωδεκάνησος. Η μακρά πορεία προς την ενσωμάτωση. Διπλωματικά έγγραφα από το Ιστορικό Αρχείο του υπουργείου Εξωτερικών*, Αθήνα 1996 (στο εξής: *Δωδεκάνησος*), αρ. εγγράφου 28.

²² Σημείωμα συνομιλίας μεταξύ Αγκινιόη και Κάντογκαν, Λονδίνο 7 Μαρτίου 1942, *Δωδεκάνησος*, αρ. εγγράφου 29.

²³ Edward Weisband, *Turkish foreign policy, 1943-1945*, Princeton 1973, σ. 133-166.

από το ανατολικό μέτωπο, προκειμένου να εμπόδισουν την προέλαση του Κόκκινου Στρατού προς τα Στενά. Ο Τσώρτσιλ, ήδη από τον Α' Παγκόσμιο πόλεμο, είχε υποστηρίξει τη στρατηγική της «μαχαιριάς στο μαλακό βαλκανικό υπογάστριο της Ευρώπης» και ο Ρίμπεντροπ πίστευε ότι ο αντίπαλός του στο Λονδίνο μπορούσε τώρα να τα καταφέρει. Αντίθετα, ο πρεσβευτής της Γερμανίας στην Άγκυρα, Φραντς φον Πάπεν, δεν συμεριζόταν την άποψη του υπουργού του, επικαλούμενος τις αντιδράσεις της τουρκικής κοινής γνώμης σε ένα τέτοιο εγχείρημα.²⁴

Προβληματισμοί, εξάλλου, δημιουργήθηκαν και στην ελληνική πλευρά. Η κυβέρνηση Τσουδερού είχε κάθε λόγο να ανησυχεί, αφού από την αρχή του πολέμου τα Δωδεκάνησα έπαιζαν τον ρόλο διαπραγματευτικού χαρτιού για την προσέλευση της Τουρκίας. Στη δεδομένη συγκυρία, άλλωστε, υπήρχε ένας επιπρόσθετος λόγος. Λίγο πριν από την έναρξη της Διάσκεψης, ο Τούρκος πρεσβευτής στο Λονδίνο, Ραούφ Ορμπάι, είχε αναφέρει στον Τσουδερό ότι η χώρα του εξέταζε το ενδεχόμενο ανάκτησης ορισμένων μεσογειακών νησιών. Αν και ο Ορμπάι δεν χρησιμοποίησε τον όρο «Δωδεκάνησα» και κράτησε τη συζήτηση σε ανεπίσημο πλαίσιο, αρνούμενος ότι είχε οποιαδήποτε εξουσιοδότηση από την Άγκυρα, είναι προφανές πως σε αυτά αναφερόταν.²⁵ Εύλογο, επομένως, ήταν το συμπέρασμα ότι, στην πραγματικότητα, η όλη στιχομυθία αποτελούσε βολιδοσκόπηση των ελληνικών προθέσεων.

Την 1^η Φεβρουαρίου 1943 ο Αγγίδης συζήτησε τους φόβους της Ελληνικής Κυβέρνησης με τον Όρμε Σάρτζεντ, στέλεχος του αρμόδιου Νότιου Τομέα του Φόρεϊν Όφφισ. Τα αποτελέσματα της συνομιλίας ενίσχυσαν τις ελληνικές ανησυχίες, καθώς η μόνη απτή βρετανική υπόσχεση ήταν ότι δεν υπήρχε κίνδυνος απώλειας των νησιών που ήδη ανήκαν στην Ελλάδα, όπως η Χίος και η Λέσβος. Πέραν μιας γενικόλογης αναφοράς στα ελληνικά συμφέροντα στην περιοχή του Αιγαίου, δεν υπήρξε αντίστοιχη ρητή για τα Δωδεκάνησα,²⁶ και μάλιστα μόλις δύο εβδομάδες μετά τις διαβεβαιώσεις του Κάντογκαν στον Αγγίδη ότι το Λονδίνο όχι μόνο δεν έχει προσχεθεί, αλλά ούτε καν έχει συζητήσει οτιδήποτε με την Τουρκία σχετικά με τα νησιά.²⁷ Οι διαβεβαιώσεις του Κάντογκαν, πάντως, τουλάχιστον ως προς το δεύτερο σκέλος τους, έρχονταν σε ευθεία αντίθεση με τις πληροφορίες που ήδη από τις 10 Ιανουαρίου 1942 (ένα χρόνο πριν δηλαδή) είχε ο Ραφαήλ περί βρετανικών βολιδοσκοπήσεων στην Τουρκική Κυβέρνηση για τα Δωδεκάνησα.²⁸

Την επομένη κιόλας της συνάντησης του Αγγίδη με τον Σάρτζεντ, οι ελληνικοί φόβοι επιβεβαιώθηκαν, τουλάχιστον εν μέρει, από δημοσίευμα των *Times*, όπου αναφερόταν ότι στα Άδανα είχαν συζητηθεί θέματα που αφορούσαν στην Ελλάδα και ειδικότερα στα νησιά του Αιγαίου. Το κλίμα που επικράτησε στους κόλπους της Ελληνικής Κυβέρνησης αποτυπώθηκε γλαφυρά από τον αντιπρόεδρο

²⁴ Weber, *ό.π.*, σ. 220-221.

²⁵ Στο ίδιο, σ. 220.

²⁶ Διβάνη, *ό.π.*, σ. 222.

²⁷ Σημείωμα συνομιλίας Αγγίδη και Κάντογκαν, Λονδίνο 15 Ιανουαρίου 1943, *Δωδεκάνησος*, αρ. εγγράφου 31.

²⁸ Ραφαήλ προς υπουργείο Εξωτερικών, Άγκυρα 10 Ιανουαρίου 1942, *Δωδεκάνησος*, αρ. εγγράφου 25.

της, Παναγιώτη Κανελλόπουλο, στο προσωπικό του ημερολόγιο: «Είναι ηθικά ασύλληπτο, ότι συζητούνται τέτοια ζητήματα χωρίς να μας ειδοποιούν. [...] είναι ακατανόητο ότι η Ελλάς αγνοείται στις συζητήσεις που γίνονται».²⁹ Τις εντυπώσεις επιχείρησε να αμβλύνει ο ίδιος ο Τσώρτσιλ, ο οποίος διερχόμενος από την Κύπρο προχώρησε σε κάποιες «μάλλον χλιαρές» δηλώσεις υπέρ της Ελλάδας που θα έπαιρνε «ανάμεσα στους νικητές» μία θέση περήφανη που να ανταποκρίνεται στις θυσίες της», γεγονός που θεωρήθηκε από το ελληνικό υπουργικό συμβούλιο ως άνοιγμα προς την ελληνική πλευρά,³⁰ ενδεχομένως δε και ως έμμεση αναφορά στο Δωδεκανησιακό.

Παρόλα αυτά, οι ελληνικές ελπίδες για βρετανικές δεσμεύσεις ήταν μάλλον φρούδες, από τη στιγμή μάλιστα που ήδη στα τέλη Δεκεμβρίου του 1942 οι Βρετανοί είχαν αρνηθεί να υποστηρίξουν δημόσια τις διεκδικήσεις της Ελλάδας σχετικά με τα Δωδεκάνησα, επικαλούμενοι τις υποχρεώσεις που είχαν αναλάβει απέναντι στην Τουρκία και προσθέτοντας πως σε κάθε περίπτωση τα εδαφικά ζητήματα έπρεπε να συζητηθούν μετά τη λήξη του πολέμου.³¹ Στις 9 Φεβρουαρίου 1943 ο Σάρτζεντ ανέφερε στον Αγγίδη ότι η Ελληνική Κυβέρνηση δεν θα έπρεπε να πιέζει τη Βρετανική να αναλάβει οποιαδήποτε δεσμευση για εδαφικά ζητήματα, συμπεριλαμβανομένων ασφαλώς των Δωδεκανήσων. Διευκρίνιζε, πάντως, ότι το Λονδίνο δεν είχε προβεί σε υποσχέσεις ούτε προς την πλευρά της Άγκυρας, ενώ προσέθετε ότι ακόμα κι αν η Τουρκία καταλάμβανε τα Δωδεκάνησα κατά τη διάρκεια του πολέμου, αυτό δεν θα προδίκαζε την τύχη τους.³²

Ήταν φανερό ότι το Λονδίνο δεν είχε καμία διάθεση για οριστικές συμφωνίες, τουλάχιστον όχι στη δεδομένη συγκυρία, επιδιώκοντας προφανώς να κρατά όσο το δυνατόν περισσότερο και ισχυρότερα διαπραγματευτικά χαρτιά στα χέρια του, τα οποία να μπορεί να χρησιμοποιεί -πάντα με φειδώ- κατά το δοκούν. Συναφής με την προηγούμενη επιδίωξη ήταν και αυτή της διατήρησης ανοιχτών όλων των ενδεχομένων. Στην πραγματικότητα, άλλωστε, και οι δύο επιδιώξεις λειτουργούσαν ως ένα είδος ανατροφοδοτούμενου συστήματος: η μεγιστοποίηση της αποτελεσματικότητας του πρώτου συντελεστή καθίστατο αδύνατη χωρίς τον δεύτερο, και αντίστροφα.

Τις προηγούμενες διαπιστώσεις επιβεβαίωνε το υπόμνημα που συνέταξε το Φόρεϊν Όφφισ στις 7 Απριλίου 1943, όπου διατυπώνονταν οι κατευθυντήριες γραμμές της βρετανικής πολιτικής ως προς τα Δωδεκάνησα. Στο ελληνικό αίτημα για ένωση των νησιών με την Ελλάδα μετά το τέλος του πολέμου, οι Βρετανοί θα απαντούσαν «όχι από τώρα δεσμεύσεις», αν και σημειώνονταν ότι έβλεπαν θετικά το όλο θέμα. Αντίστοιχα, σε περίπτωση που η ελληνική πλευρά έθετε θέμα συμμετοχής τμημάτων του ελληνικού στρατού σε μελλοντικές επιχειρήσεις στα Δωδεκάνησα, το βρετανικό υπουργείο Εξωτερικών θα εμφανιζόταν ευμενώς διακείμενο, χωρίς, ωστόσο, κάτι τέτοιο να σήμαινε ότι το Λονδίνο τελικά θα συγκατάνευε («Είναι

²⁹ Παναγιώτης Κανελλόπουλος, *Ημερολόγιο, 31 Μαρτίου 1942 - 4 Ιανουαρίου 1945*, Αθήνα 1977, σ. 334-335.

³⁰ Στο ίδιο, σ. 339-340.

³¹ Γιώργος Σεφέρης, *Πολιτικό ημερολόγιο, 1935-1944*, τόμ. 1, Αθήνα 1992, σ. 82.

³² Υπόμνημα συνομιλίας Αγγίδη-Σάρτζεντ, [Λονδίνο] 9 Φεβρουαρίου 1943, *Εμμανουήλ Ι. Τσουδερού, Ιστορικό Αρχείο, 1941-1944*, τόμ. 2, Αθήνα 1990, σ. 558-560.

στρατιωτικό θέμα. Εμείς πάντως θα εισηγηθούμε θετικά»). Πιο περίπλοκο, τέλος, εμφανιζόταν το ζήτημα της πιθανής συμμετοχής Ελλήνων στη μελλοντική διοίκηση των νησιών. Όλα τα ενδεχόμενα αφήνονταν στην ουσία ανοιχτά, αν και διατυπωνόταν η ευχή να μην χρειαζόταν η συμμετοχή της Τουρκίας στην εξεταζόμενη δωδεκανησιακή επιχείρηση, γιατί σε αυτήν την περίπτωση ήταν βέβαιο πως η Άγκυρα θα ζητούσε ανταλλάγματα, γεγονός που θα περιέπλεκε ακόμα περισσότερο την κατάσταση.³³

Η λογική του εν λόγω υπομνήματος επικράτησε, αν και κάπως πρωθύστερα, στην απάντηση του Ήντεν σε τηλεγράφημα του Τσώρτσιλ της 4ης Απριλίου 1943, με το οποίο ο τελευταίος πρότεινε να ζητήσουν από τους Τούρκους βοήθεια (αεροπορικές διευκολύνσεις ή πλήρη στρατιωτική συνεργασία) με αντάλλαγμα τη Ρόδο. Ο Ήντεν απέρριψε την πρόταση του Τσώρτσιλ, θεωρώντας ότι ούτε σε αυτήν την περίπτωση η Άγκυρα θα αναλάμβανε τις ευθύνες μιας τέτοιας κίνησης, ενώ το μόνο αποτέλεσμα θα ήταν η παραβίαση του δόγματος «μετά τον πόλεμο οι συζητήσεις για τα εδαφικά προβλήματα» και η δημιουργία αισθήματος αγανάκτησης στους Έλληνες συμμάχους.³⁴

Προς το τέλος του πολέμου: το ξαναμοίρασμα της τράπουλας

Η τράπουλα θα ξαναμοιραστεί εξαιτίας των εξελίξεων στην Ιταλία το καλοκαίρι και τις αρχές του φθινοπώρου του 1943: στις 25 Ιουλίου ο Μουσολίνι αντικαταστάθηκε στην εξουσία από τον στρατάρχη Πιέτρο Μπαντόλιο, στις 3 Σεπτεμβρίου οι Ιταλοί συνθηκολόγησαν με τους Βρετανούς και τους Αμερικανούς, ενώ στις 23 του ίδιου μήνα, ύστερα από την κινηματογραφική διάσωσή του από Γερμανούς κομάντος, ο Μουσολίνι ίδρυσε την μικροσκοπική «Δημοκρατία του Σαλό» στην κατεχόμενη ακόμα από τους Ναζί περιοχή των λιμνών της βορείου Ιταλίας.

Εν μέσω αυτών των εξελίξεων, κάθε ενδεχόμενο φάνταζε πιθανό. Η τροπή που είχαν πάρει τα γεγονότα φαινόταν να δίνει στο Βερολίνο μεγαλύτερη ευχέρεια διαπραγμάτευσης με τους Τούρκους, χρησιμοποιώντας ως δόλωμα τα Δωδεκάνησα, δεδομένου ότι ουσιαστικά εξέλιπε η «ηθική» αναστολή λόγω της κατοχής τους από τη σύμμαχο Ιταλία. Ο Πάπεν, άλλωστε, ως φανατικός υποστηρικτής της συμμαχίας με την Τουρκία, για την επίτευξη της οποίας εργάστηκε άοκνα καθ' όλη τη διάρκεια της θητείας του στην Άγκυρα, είχε ήδη πριν από την έναρξη του πολέμου υπογραμμίσει τη σημασία των νησιών ως διαπραγματευτικό ατού, συνηγορώντας στην επιστροφή ορισμένων εξ αυτών από την Ιταλία στην Τουρκία. Σε επιστολή που απέστειλε στις 20 Μαΐου 1939 προς τον Ερνστ φον Βάιτζαίκερ, υφυπουργό Εξωτερικών και δεξί χέρι του Ρίμπεντροπ, εφιστούσε ιδιαίτερα την προσοχή ως προς το Καστελλόριζο, επιμένοντας ότι δεν ήταν απαραίτητο για την ασφάλεια της Ιταλίας και ότι η συνεχιζόμενη κατοχή του αποτελούσε ύβρη και πρόκληση στην τουρκική κυριαρχία.³⁵

Το καλοκαίρι του 1943 οι προτάσεις του Πάπεν για τα Δωδεκάνησα συσχετιζόταν με ένα άλλο ζήτημα. Οι Γερμανοί φοβούνταν, καθότιν και σχετικών

³³ Διβάνη, *ό.π.*, σ. 223-224.

³⁴ Στο ίδιο, σ. 224.

³⁵ Weber, *ό.π.*, σ. 67.

συζητήσεων με Βούλγαρους διπλωμάτες, πως η Άγκυρα, σε μια εκδήλωση των αυτρωτικών της επιδιώξεων, σκόπευε να εισβάλει στη σύμμαχό τους Βουλγαρία. Ο Πάπεν θεωρούσε ότι η προσφορά των Δωδεκανήσων θα μπορούσε να θέσει φραγμό σε τέτοιου είδους επιδιώξεις, λειτουργώντας ως ακαταμάχητο δέλεαρ. Παρόλη την αρνητική για το Βερολίνο εξέλιξη του πολέμου, ο Πάπεν επανήλθε τον Σεπτέμβριο του ίδιου έτους, εισηγούμενος στο γερμανικό υπουργείο Εξωτερικών να ζητήσει από τον Μπαντόλιο την παράδοση των νησιών προκειμένου να μειωθεί το βάρος της ιταλικής άμυνας έναντι των Συμμάχων, οι οποίοι εκείνη την περίοδο επιχειρούσαν να τα καταλάβουν. Μολοντί η πρότασή του δεν αναφερόταν άμεσα στην Τουρκία, εύλογο είναι να υποθεθεί ότι με αυτήν, εφόσον πραγματοποιούνταν, απασκοπούσε στη διεύρυνση των περιθωρίων διαπραγμάτευσης με την Άγκυρα. Ο Ρίμπεντροπ, ωστόσο, δεν φάνηκε να συμμερίζεται τις απόψεις του, υιοθετώντας μια αυστηρά νομικίστικη στάση: το Γ' Ράιχ θα εξακολουθούσε να σέβεται την τυπική κυριαρχία του Μουσολίνι στα Δωδεκάνησα, επιδιώκοντας ταυτόχρονα την πλήρη επαναφορά της φασιστικής κυριαρχίας στην Ιταλική Αυτοκρατορία. Όταν στα τέλη Σεπτεμβρίου οι Τούρκοι διατύπωσαν εκ νέου αίτημα σχετικά με τα νησιά, αξιώνοντας μάλιστα απάντηση εντός 24 ωρών, ο Ρίμπεντροπ τους απέπεμψε, επικαλούμενος και πάλι τα νόμιμα δικαιώματα του Μουσολίνι επί των Δωδεκανήσων.³⁶

Ο Πάπεν, πάντως, δεν εγκατέλειψε τις προσπάθειές του. Σύμφωνα με τα όσα ανέφερε ο Ραφαήλ τον Οκτώβριο του 1943, ο Γερμανός διπλωμάτης, κατά τη διάρκεια επίσκεψής του στον Νουμάν Μενεμεντζόγλου, ο οποίος τον Ιούλιο του προηγούμενου έτους είχε διαδεχθεί τον Σαράτσογλου στην ηγεσία του τουρκικού υπουργείου Εξωτερικών,³⁷ είχε δηλώσει ότι ο Μουσολίνι ήταν διατεθειμένος να επιστρέψει τα Δωδεκάνησα στην Τουρκία. Ο Μενεμεντζόγλου, ωστόσο, δεν ανταποκρίθηκε θετικά, υποστηρίζοντας ότι ούτε ο Μουσολίνι, ούτε ο Μπαντόλιο είχαν δικαίωμα να παραχωρήσουν τα νησιά, τα οποία, μετά την άνευ όρων παράδοση της Ιταλίας, αποτελούσαν υπόθεση των Συμμάχων. Πρόσθεσε δε πως ακόμα και εάν παραχωρούνταν στην Τουρκία, αυτή θα παρέδιδε τη διοίκησή τους, διαρκούντος του πολέμου, στους Συμμάχους.³⁸

Παρά το γεγονός ότι η φράση «διαρκούντος του πολέμου» ήταν κάπως αόριστη και μπορούσε να δώσει λαβή για διάφορες ερμηνείες (π.χ. το τι θα γινόταν μετά τον πόλεμο παρέμενε αδιευκρίνιστο), η εκ πρώτης όψεως παράδοση τουρκική απάντηση, ιδιαίτερα αν αναλογιστεί κανείς το εντονότατο ενδιαφέρον που η Τουρκία είχε σταθερά επιδειξει για τα νησιά, θα μπορούσε ενδεχομένως να ερμηνευθεί εντός του πλαισίου της μεταστροφής της τουρκικής εξωτερικής πολιτικής αναφορικά με τα Δωδεκάνησα που διαφάνηκε στο δεύτερο εξάμηνο του 1943 εξαιτίας του κλονισμού της διεθνούς θέσης της Άγκυρας. Οι περί κλονισμού διαπιστώσεις ανήκαν στον Ραφαήλ, ο οποίος προσέθετε πως «αντιλαμβάνεται η Τουρκική Κυβέρνησις ότι παρήλθον οι καλοί καιροί και ότι αναλόγως εξασθενούν και

³⁶ Στο ίδιο, σ. 239-242.

³⁷ Στις 9 Ιουλίου 1942 ο Σαράτσογλου ανέλαβε την πρωθυπουργία, την οποία διατήρησε έως τον Αύγουστο του 1946.

³⁸ Ραφαήλ προς υπουργείο Εξωτερικών, Άγκυρα 5 Οκτωβρίου 1943, *Δωδεκάνησος*, αρ. εγγράφου 34.

αι ελπίδες αυτής πραγματοποίησης των επί της Δωδεκανήσου μυχιών αυτής σχεδίων».³⁹

Την αισιοδοξία του Ραφαήλ ενίσχυε και η ανταπόκριση από την Άγκυρα του Σάιρους Σουλτισμπέργκερ, έγκριτου δημοσιογράφου της εποχής, η οποία δημοσιεύτηκε στους *Times* της Νέας Υόρκης στις 17 Αυγούστου 1943. Σε αυτήν, ο Σουλτισμπέργκερ σημείωνε πως, έπειτα από τις συνομιλίες που είχε με τον Πρωθυπουργό και τον υπουργό Εξωτερικών της Τουρκίας, είχε συμπεράνει ότι οι Τούρκοι συμφωνούσαν να περιέλθουν τα Δωδεκάνησα στην Ελλάδα. Ο Έλληνας διπλωμάτης, σε τηλεγράφημα που απηύθυνε στον Τσουδερό στις 23 Αυγούστου, παρατηρούσε σχετικά:

Είναι η πρώτη φορά καθ' ην επίσημος αντιπρόσωπος της τουρκικής εξωτερικής πολιτικής, ομιλών κατά τοιούτον ανεπιφύλακτον τρόπον επί ζητήματος επί του οποίου οι Τούρκοι επίσημοι μέχρι πρό τινας έτι όχι μόνον απέφευγον οιαδήποτε ομιλίαν, αλλά περίξ του οποίου τουναντίον διά των προσκειμένων αυτοίς κύκλων προσεπάθουν να δημιουργήσουν ατμόσφαιρα εξυηρητούσαν τας ιδίας αυτών απαιτήσεις. Είναι η πρώτη φορά κατά την οποίαν από τουρκικής επισήμου πλευράς αναγνωρίζονται κατά τρόπον ούτως ειπείν πανηγυρικών τα επί των νήσων εθνολογικά και ηθικά της Ελλάδος δικαιώματα, με τας γνωστάς, είναι αληθές, περί ασφαλείας επιφυλάξεις, αίτινες, εν τούτοις, φαίνονται αποτελούσαι περισσότερο πολιτικόν ελιγμόν παρά ιδιαίτεραν των κυβερνήτων Τούρκων φροντίδα. [...] Το νέον τούτο πνεύμα έχουν ήδη διαπιστώσει εις τας προσκειμένους τη Κυβερνήσει τουρκικούς κύκλους, εν αρχή μιν κατά τρόπον αφηρημένον είτα δε ολοέν σαφέστερον.⁴⁰

Οι ενθουσιώδεις εκτιμήσεις του Ραφαήλ θα μπορούσαν εύλογα να θεωρηθούν ως υπερβολικές, λαμβανομένου υπόψη όχι μόνο του προμνημονευθέντος τουρκικού αιτήματος προς τη Γερμανία τον Σεπτέμβιο του 1943 σχετικά με τα Δωδεκάνησα, αλλά και γενικότερα της στάσης που τήρησε η Άγκυρα ως προς το ζήτημα των νησιών ακόμα και μετά τη λήξη του πολέμου. Στο ίδιο τηλεγράφημα, πάντως, ο Ραφαήλ υπαναχωρούσε κάπως από την αρχική του αισιοδοξία, διαπιστώνοντας ότι η Τουρκία επιχειρούσε να εγκλωβίσει το Δωδεκανησιακό στο στενό πλαίσιο των ελληνοτουρκικών σχέσεων, επιδιώκοντας κατ' αυτόν τον τρόπο να το κρατήσει ανοιχτό και «εξαρτώμενον εκ της τοιαύτης ή τοιαύτης θέσεως των μετέπειτα ελληνοτουρκικών σχέσεων». Σε μεταγενέστερη επιστολή του, μάλιστα, παρατηρούσε ότι ο Μενεμεντζόγλου συνέδεε το ζήτημα των νησιών με εκείνο της στενής και αδιάσπαστης συνεργασίας Ελλάδας και Τουρκίας. Ο ελιγμός των Τούρκων έδειξε να προβληματίζει τον Έλληνα διπλωμάτη, ο οποίος τασσόταν ανεπιφύλακτα υπέρ της διεθνοποίησης του Δωδεκανησιακού, θεωρώντας αυτόν τον δρόμο προσφορότερο για την εξυπηρέτηση των ελληνικών εθνικών συμφερόντων.⁴¹

³⁹ Οι σκέψεις αυτές διατυπώνονταν στις 23 Αυγούστου 1943. Βλ. Πικρός, *ό.π.*, σ. 277-278.

⁴⁰ Στο ίδιο, σ. 276.

⁴¹ Στο ίδιο, σ. 280-281, 287.

Πέραν του δημοσιεύματος των *Times* της Νέας Υόρκης, το καλοκαίρι του 1943 επεφύλασσε δύο ακόμη θετικές εξελίξεις για την ελληνική πλευρά. Στις 8 Ιουλίου ο Αγκνίδης τηλεγράφησε στην πρεσβεία του Κάιρου ότι, σε συζητήσεις που είχε με Βρετανούς αξιωματούχους, είχε λάβει τη διαβεβαίωση πως το Λονδίνο δεν εξέταζε το ενδεχόμενο να προσφέρει τα Δωδεκάνησα στην Τουρκία προκειμένου η τελευταία να εγκαταλείψει την πολιτική της ουδετερότητας.⁴² Περίπου ένα μήνα αργότερα, στις 18 Αυγούστου, την επομένη δηλαδή της δημοσίευσης της ανταπόκρισης του Σουλτισμπέργκερ από την Άγκυρα, ο ηγέτης των εξόριστων ιταλικών αντιφασιστικών οργανώσεων, κόμης Κάρλο Σφόρτσα, δήλωσε στην αμερικανική επιθεώρηση *Free World* ότι τα Δωδεκάνησα ήταν ελληνικά,⁴³ ενώ στις 27 Σεπτεμβρίου επανήλθε, αυτή τη φορά στους *Times* της Νέας Υόρκης, τονίζοντας ότι η Ιταλία θα απέδιδε τα Δωδεκάνησα στην Ελλάδα ως έμπρακτη εκδήλωση λύπης για την εγκληματική επίθεση εναντίον της.⁴⁴

Οι σημαντικότερες εξελίξεις, πάντως, έλαβαν χώρα το φθινόπωρο του 1943 στα ίδια τα Δωδεκάνησα. Μετά τη συνθηκολόγηση της Ιταλίας, οι Γερμανοί, κατόπιν απόφασης του ίδιου του Χίτλερ, κατέλαβαν τα νησιά, θέτοντας σε εφαρμογή το σχέδιο «Alaich» για την εξουδετέρωση της ιταλικής αντίστασης, η δε βρετανική απόπειρα κατάληψης ορισμένων εξ αυτών κατέληξε σε παταγώδη αποτυχία.⁴⁵ Η βρετανική επιχείρηση, ωστόσο, ανεξάρτητα από τη μη ευδωχή του στόχου της, έκρυβε μια ευχάριστη και μια δυσάρεστη πλευρά για την εξόριστη Ελληνική Κυβέρνηση: κατά παρέκβαση της πάγιας μέχρι εκείνη τη στιγμή θέσης του Φόρεϊν Όφφισ, στις πολεμικές επιχειρήσεις συμμετείχαν μαζί με τις βρετανικές και ελληνικές στρατιωτικές δυνάμεις (Ιερός Λόχος).⁴⁶ Από την άλλη, όμως, τον ανεφοδιασμό (τουλάχιστον σε τρόφιμα) των ελληνοβρετανικών δυνάμεων ανέλαβε η Τουρκία,⁴⁷ γεγονός που προκάλεσε τις εύλογες ανησυχίες της ελληνικής πλευράς,⁴⁸ η οποία είχε κάθε λόγο να αμφιβάλει για την αγαθότητα των τουρκικών προθέσεων.

Η εγκαθίδρυση Γερμανικής Στρατιωτικής Διοίκησης, η οποία έθεσε τα Δωδεκάνησα υπό καθεστώς στρατιωτικής κατοχής,⁴⁹ ανέστειλε τις συζητήσεις γύρω από αυτά. Αξιοσημείωτη κινητικότητα σημειώθηκε μόλις το καλοκαίρι του 1944: στις 31 Ιουλίου ο Τούρκος πρεσβευτής, Ενίς Ακαγιέν, δήλωσε στην ακόμα εξόριστη Ελληνική Κυβέρνηση, επικεφαλής της οποίας βρισκόταν πλέον ο Γεώργιος Παπανδρέου, ότι η Τουρκία δεν είχε καμία αντίρρηση να αποδωθούν τα Δωδεκάνησα στην Ελλάδα.⁵⁰ Δύο ημέρες αργότερα, ωστόσο, ο ίδιος ο Παπανδρέου από το Κάιρο, σε τηλεγράφημα που απέστειλε προς την πρεσβεία του Λονδίνου, έκανε λόγο για πληροφορίες «περί ενδεχόμενης χρησιμοποίησης τουρκικών στρατευμάτων εν περιπτώσει επιχειρήσεων κατά Δωδεκανήσου», υπογραμμίζοντας

⁴² Αγκνίδης προς Πρεσβεία Καΐρου, Λονδίνο 8 Ιουλίου 1943, *Δωδεκάνησος*, αρ. εγγράφου 32.

⁴³ Πικρός, *ό.π.*, σ. 295.

⁴⁴ *New York Times*, Νέα Υόρκη 27 Σεπτεμβρίου 1943.

⁴⁵ Weber, *ό.π.*, σ. 242.

⁴⁶ Διβάνη, *ό.π.*, σ. 226.

⁴⁷ Weber, *ό.π.*, σ. 242.

⁴⁸ Ραφαήλ προς Τσουδερό, Άγκυρα 14 Οκτωβρίου 1943, *Δωδεκάνησος*, αρ. εγγράφου 35.

⁴⁹ Ιωάννου, *ό.π.*, σ. 126.

⁵⁰ Πικρός, *ό.π.*, σ. 293.

πως η τελευταία αποτελούσε «διά πάντα Έλληνα την πλέον εύθικτον χορδήν εθνικών διεκδικήσεων».⁵¹

Ο Αγνίδης, πάντως, στις 5 Αυγούστου 1944 δεν θα επιβεβαιώσει αυτές τις πληροφορίες, τις οποίες μάλιστα χαρακτήριζε ως τελείως ανακριβείς. Αντίστοιχα, και ο Ραφαήλ, ο οποίος υπήρξε ο αρχικός πομπός των εν λόγω πληροφοριών, θα φανεί καθυστερημένος: σε τηλεγράφημά του από την Άγκυρα της 14^{ης} Αυγούστου 1944, διέψευθε τις φήμες για στρατιωτικές προετοιμασίες της Τουρκίας πλησίον της Δωδεκανήσου, αν και σημείωνε ότι το Δωδεκανησιακό «εξακολουθεί να ανησυχεί πολλούς, εν συνδυασμό προς την νέαν τουρκικήν πολιτικήν, υπάρχουν δε και οι διατεινόμενοι ότι η Τουρκία θα προέβαινε ίσως εν δεδομένη στιγμή εις την κατάληψιν της Δωδεκανήσου, δημιουργούσα ούτω τετελεσμένον υπέρ αυτής γεγονός».⁵² Το ελληνικό υπουργείο Εξωτερικών, εξάλλου, φαινόταν να πείθεται σταδιακά ολοένα και περισσότερο για την οριστική αναδίπλωση της Άγκυρας αναφορικά με το επίμαχο ζήτημα των νησιών του νοτιοανατολικού Αιγαίου, δεδομένου πως σε τηλεγράφημα που απηύθυνε προς τις πρεσβείες Ρώμης, Καΐρου και Άγκυρας στις 22 Νοεμβρίου 1944, διευκρινιζόταν ότι η Τουρκία δεν διατηρούσε πλέον βλέψεις επί των Δωδεκανήσων. Τη διαπίστωση αυτή επιβεβαίωσε στις 27 του ίδιου μήνα και ο Ραφαήλ, ο πλέον αρμόδιος δηλαδή, παραθέτοντας μάλιστα ως αποδεικτικό υλικό σχετικά άρθρα τουρκικών εφημερίδων.⁵³

Η τελευταία πράξη της περιόδου του Β' Παγκοσμίου πολέμου αναφορικά με τα Δωδεκάνησα παίχτηκε την άνοιξη του 1945. Στις 8 Μαΐου, ημέρα εφαρμογής της άνευ όρων γερμανικής συνθηκολόγησης, ο Γερμανός διοικητής της Δωδεκανήσου, υποστράτηγος Όττο Βάγκενερ, υπέγραψε στη Σύμη το πρακτικό παράδοσης των νησιών στις υπό τον Βρετανό ταξίαρχο Τζέιμς Μόφφατ συμμαχικές Δυνάμεις της Βρετανίας, της Γαλλίας και της Ελλάδας. Την ίδια ημέρα, και παρά την ήδη εκπεφρασμένη βούληση της νέας (αντιφασιστικής) κυβέρνησης της Ιταλίας -της χώρας δηλαδή στην οποία νομικά ανήκαν τα νησιά- να τα παραχωρήσει στην Ελλάδα, άρχισε η βρετανική στρατιωτική κατοχή της Δωδεκανήσου.

Η Συνθήκη Ειρήνης των Παρισίων (10 Φεβρουαρίου 1947)

Για την πλειοψηφία της ελληνικής κοινής γνώμης το τέλος του πολέμου έπρεπε περίπου αυτόματα να σηματοδοτήσει την παραχώρηση των νησιών στην Ελλάδα, δεδομένου άλλωστε του νικηφόρου αγώνα που η τελευταία διεξήγαγε το 1940-1941 εναντίον της Ιταλίας. Σε μία άκρως συμβολική κίνηση, στις 15 Μαΐου 1945, μία εβδομάδα μόλις μετά την παράδοση των νησιών από τους Γερμανούς, ο Αντιβασιλέας Αρχιεπίσκοπος Αθηνών Δαμασκηνός πραγματοποίησε, επιβαίνοντας

⁵¹ Παναγιώτου προς Πρεσβείες Λονδίνου και Ουάσινγκτον, Κάιρο 2 Αυγούστου 1944, *Δωδεκάνησος*, αρ. εγγράφου 36.

⁵² Τσαλαχούρης, *ό.π.*, σ. 120-124. Σχετικά με τις διαβεβαιώσεις του Αγνίδη, οι οποίες είχαν προκύψει ως αποτέλεσμα συνομιλιών με τον Σάρτζεντ βλ. επίσης Σεφέρης, *Πολιτικό ημερολόγιο...*, ό.π., σ. 244, όπου σημειώνεται: «Σάββατο, 5 Αυγούστου [1944]. Χτες απόγευμα συνομιλία Αγνίδη με Orme Sargent. Το Κέντρο ανησυχεί από πληροφορίες Άγκυρας για κατάληψη νησιών από Τούρκους. Sargent βεβαιώνει ότι αυτό δεν πρόκειται να γίνει και ότι Τουρκία δε θα πάρει ανταλλάγματα. Τη συμβούλευσαν, λέει, να διακόψει τις σχέσεις με τη Γερμανία για να μπορέσει να συμμετάσχει στο τραπέζι της ειρήνης».

⁵³ Ραφαήλ προς υπουργείο Εξωτερικών, Άγκυρα 27 Νοεμβρίου 1944, *Δωδεκάνησος*, αρ. εγγράφου 38.

στο θωρηκτό «Αβέρωφ», επίσκεψη στη Ρόδο. Απευθυνόμενος, από τον εξώστη του Δημαρχείου, στο συγκεντρωμένο πλήθος, αναφέρθηκε στους ακατάλυτους δεσμούς «μεταξύ της Ελευθέρας Ελληνικής Δωδεκανήσου και του Ελεύθερου Ελληνικού Κράτους», συμπληρώνοντας ότι η πρώτη «δύναται να αναμένη με ακλόνητον εμπιστοσύνην και την τυπικήν πλέον διακήρυξιν των Μεγάλων Συμμάχων μας διά την επάνοδόν της εις την αγκάλην της Μητρός της. Διότι η επίσημος αυτή αναγνώρισις [...] θα έλθη ασφαλώς».⁵⁴

Η πρόβλεψη του Δαμασκηνού επιβεβαιώθηκε επίσημα δύο χρόνια αργότερα, αν και η πορεία προς αυτήν δεν υπήρξε αδιάτακτη και χωρίς διπλωματικούς σκοπέλους. Στο ενδιάμεσο χρονικό διάστημα, εξάλλου, οι Τούρκοι επιχείρησαν να παρεμβάλουν εμπόδια στην ένωση των νησιών με την Ελλάδα. Επισήμως, η Άγκυρα φρόντιζε με επιμέλεια να παρέχει προς όλες τις κατευθύνσεις, και πρωτίστως την ελληνική, διαβεβαιώσεις ότι δεν διατηρούσε οποιαδήποτε αξίωση επί της Δωδεκανήσου: αυτό προέκυπε, μεταξύ άλλων, από το περιεχόμενο συζήτησης που είχε τον Οκτώβριο του 1945 ο Τούρκος Πρωθυπουργός, Σουκρύ Σαράτσογλου, με διευθυντές τουρκικών εφημερίδων.⁵⁵ Στο ίδιο πνεύμα εντάσσονταν πολυάριθμα δημοσιεύματα του τουρκικού Τύπου, κατά τα οποία, χωρίς να παραγνωρίζουν τη σημασία των Δωδεκανήσων για την Τουρκία, αντιμετώπιζαν σε γενικές γραμμές θετικά το ενδεχόμενο απόδοσής τους στην Ελλάδα.⁵⁶

Ωστόσο, η τουρκική διαλλακτικότητα ήταν μόνο επιφανειακή. Η Τουρκία, μολονότι δεν είχε διατελέσει σε εμπόλεμη κατάσταση με την Ιταλία και κατά συνέπεια δεν πήρε επίσημα μέρος στη Συνδιάσκεψη των Παρισίων, ούτε βεβαίως υπήρξε συμβαλλόμενο μέρος της ομώνυμης Συνθήκης Ειρήνης,⁵⁷ κινήθηκε στο διπλωματικό παρασκήνιο για να εξασφαλίσει κάποιο ή κάποια από τα Δωδεκάνησα, αρκούμενη τελικά μόνο στη σοβιετικής έμπνευσης πρόβλεψη περί αποστρατικοποίησής τους.⁵⁸ Ο πρώην υπουργός Εξωτερικών της Τουρκίας, Τεβφίκ Ρουσνί Αράς, ήδη από το 1945 σε άρθρο του στην εφημερίδα *Tan*, στο οποίο πρότεινε την αυτονομία των νησιών υπό κοινή ελληνοτουρκική κυριαρχία, προειδίξε για τις ενδόμυχες επιδιώξεις της Άγκυρας. Σε μεταγενέστερο άρθρο του, τον επόμενο χρόνο, μάλιστα, διακήρυττε ότι στο Συμβούλιο των Υπουργών Εξωτερικών των Μεγάλων Δυνάμεων εν' ευκαιρία της επικείμενης σύναψης Συνθήκης Ειρήνης με την Ιταλία, έπρεπε να εισακουσθεί και η φωνή της Τουρκίας. Ταυτόχρονα, πρότεινε τον σχηματισμό υποεπιτροπής από εκπροσώπους της Μεγάλης Βρετανίας, της Τουρκίας και της Ελλάδας, η οποία, αφού εξέταζε τα γεγονότα, θα πρότεινε στο Συμβούλιο την αρμόζουσα λύση του Δωδεκανησιακού ζητήματος.⁵⁹

⁵⁴ *Ελευθερία*, Αθήνα 16 Μαΐου 1945.

⁵⁵ Βλ. για παράδειγμα το τηλεγράφημα του Έλληνα υπουργού Εξωτερικών, Ιωάννη Πολίτη, ημερομηνίας 11 Οκτωβρίου 1945 προς τις πρεσβείες Λονδίνου, Παρισίων και Ουάσινγκτον, στο οποίο γινόταν λόγος για τη μη προβολή τέτοιου είδους αξιώσεων σε συνάντηση του Τούρκου Πρωθυπουργού Σαράτσογλου με διευθυντές τουρκικών εφημερίδων: Πολίτης προς Πρεσβείες Λονδίνου, Παρισίων και Ουάσινγκτον, [Αθήνα (,)] 11 Οκτωβρίου 1945, *Δωδεκάνησος*, αρ. εγγράφου 42.

⁵⁶ Τσαλαχούρης, *ό.π.*, σ. 23-24, 137-138.

⁵⁷ Βύρων Θεοδωρόπουλος, *Οι Τούρκοι και εμείς*, Αθήνα 1988, σ. 293.

⁵⁸ Πικρός, *ό.π.*, σ. 234.

⁵⁹ Υπόμνημα με τις ελληνικές διεκδικήσεις εις βάρος της Ιταλίας, 1946 (,), *Δωδεκάνησος*, αρ. εγγράφου 11.

Οι τουρκικές παρεμβολές, ωστόσο, δεν αρκούσαν για να ανατρέψουν τα υπέρ της Ελλάδας δεδομένα. Στις 27 Ιουνίου 1946 το Συμβούλιο Υπουργών Εξωτερικών των Ηνωμένων Πολιτειών, της Σοβιετικής Ένωσης, της Μεγάλης Βρετανίας και της Γαλλίας αποφάσισε ομόφωνα την παραχώρηση των νησιών στην Ελλάδα.⁶⁰ Τρεις μήνες αργότερα, η Επιτροπή Πολιτικών και Εδαφικών Ζητημάτων, η οποία συνέτασσε -στο πλαίσιο της Συνδιάσκεψης Ειρήνης των Παρισίων- το κείμενο της Συνθήκης Ειρήνης με την Ιταλία, υιοθετούσε επίσης ομόφωνα το ελληνικό αίτημα για την ενσωμάτωση της περιοχής.⁶¹ Η υπογραφή της Συνθήκης Ειρήνης των Παρισίων στις 10 Φεβρουαρίου 1947, επιβεβαίωσε με τρόπο πανηγυρικό την απόδοση -υπό τον όρο της αποστρατικοποίησής τους- των Δωδεκανήσων στην Ελλάδα, τα οποία στις 31 Μαρτίου του ίδιου έτους παραδόθηκαν από τις βρετανικές στις ελληνικές στρατιωτικές δυνάμεις, θέτοντας έτσι αίσιο τέλος στη μακρά και συχνά επίπονη πορεία της ένωσής τους με τη μητέρα πατρίδα.

Συμπεράσματα

Το 1936 ο γενικός γραμματέας του τουρκικού υπουργείου Εξωτερικών δήλωνε στον Ιταλό πρεσβευτή στην Άγκυρα:

Η Τουρκία δεν ανακίνησε ούτε σκοπεύει να ανακινήσει το ζήτημα [σ.σ. της Δωδεκανήσου] έως ότου η κατάσταση παραμείνει στο status quo. Αλλά την ημέρα που η κατάσταση θα μπορούσε να αλλάξει, η Τουρκία ελπίζει και πιστεύει ότι έχει το δικαίωμα να ακουστεί η άποψή της. Μερικά νησιά προσεγγίζουν τα ενδιαφέροντά της και βρίσκονται πάρα πολύ κοντά στις ακτές της, γιατί αυτή η ελπίδα και αυτό το δικαίωμα δεν φαίνονται δικαιολογημένα.⁶²

Οι σκέψεις αυτές αποτελούσαν στην ουσία προανάκρουσμα και ταυτόχρονα προκαταβολική περίληψη της τουρκικής πολιτικής ως προς τα Δωδεκάνησα την περίοδο του Β' Παγκοσμίου πολέμου αλλά και αμέσως μετά από αυτόν, έως την υπογραφή της Συνθήκης Ειρήνης των Παρισίων. Στην πραγματικότητα, η Τουρκία δεν έπαψε ποτέ, ούτε και στην περίοδο του Μεσοπολέμου, να ενδιαφέρεται για τα νησιά. Η παγκόσμια σύρραξη προσέφερε στους Τούρκους την ευκαιρία να ανακινήσουν -επισήμως και ανεπισήμως- το Δωδεκανησιακό, επιδιώκοντας να επανακτήσουν κάποιο ή κάποια (ίσως και όλα, αν οι περιστάσεις το επέτρεπαν) από αυτά. Στην προσπάθειά τους αυτή δεν δίστασαν να διεξάγουν διαπραγματεύσεις, πολλές φορές μάλιστα παράλληλες, τόσο με τους Συμμάχους, όσο και με τον Άξονα. Η Άγκυρα στάθηκε για αρκετό καιρό αμφίβουλη και αμφικλινής ανάμεσα στις δύο πλευρές, προσπαθώντας να αποκομίσει όσο το δυνατόν μεγαλύτερα οφέλη με όσο το δυνατόν μικρότερο -αν ήταν δυνατόν και με μηδενικό- κόστος. Είναι χαρακτηριστικό ότι όταν τελικά αναγκάστηκε να επιλέξει στρατόπεδο, κηρύσσοντας τον πόλεμο εναντίον της Γερμανίας (23 Φεβρουαρίου 1945), το

⁶⁰ Department of State, *Foreign Relations of the United States, 1946, Council of Foreign Ministers*, τόμ. 2, Ουάσιγκτον 1970, σ. 664.

⁶¹ Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική, 1945-1981*, τόμ. 2, Αθήνα 2001, σ. 64.

⁶² Πικρός, *ό.π.*, σ. 145.

έπραξε στην κυριολεξία την τελευταία στιγμή, όταν ο Κόκκινος Στρατός βρισκόταν στα πρόθυρα του Βερολίνου και τα πάντα είχαν πλέον κριθεί. Ακόμα, όμως, και μετά τη λήξη του πολέμου, και παρά την «επιτήδεια» ουδετερότητα της κατά τη διάρκεια του, επιχείρησε, κινούμενη παρασκηνιακά, είτε να εγείρει διεκδικήσεις επί των Δωδεκανήσων, είτε να δημιουργήσει προσκόμματα στη διαδικασία παραχώρησής τους στην Ελλάδα.

Από την πλευρά τους, οι Μεγάλες Δυνάμεις με τη στάση που τήρησαν την περίοδο του πολέμου, συχνά υπέβαλψαν την τουρκική συμπεριφορά. Η Βρετανία και η Γερμανία, οι οποίες αποτελούσαν τους εκατέρωθεν προνομιακούς συνομιλητές της Άγκυρας, αποδύθηκαν σε έναν -πολλές φορές πλειοδοτικού χαρακτήρα- διπλωματικό μαραθώνιο προσεταιρισμού της Τουρκίας, χρησιμοποιώντας μεταξύ άλλων ως δέλεαρ τα Δωδεκάνησα. Το ίδιο έπραξε στα τέλη του 1941, επιδιώκοντας την εξασφάλιση των συνόρων της στον Καύκασο, και η Σοβιετική Ένωση. Η Μόσχα, μάλιστα, ήταν εκείνη που τροχοπέδησε, αν και για διαφορετικούς λόγους, την απόδοση των Δωδεκανήσων στην Ελλάδα, αρκούμενη τελικά στον όρο της αποστρατικοποίησής τους. Πιο περιορισμένες, αντίθετα, υπήρξαν οι κινήσεις της Ρώμης. Οι Ιταλοί, έχοντας σταθεροποιήσει τη δεκαετία του 1930 την κυριαρχία τους στα νησιά, διαδραμάτισαν δευτερεύοντα ρόλο στο «παζάρεμα», ενώ, ιδίως μετά το 1943, τέθηκαν εντελώς στο περιθώριο.

Η Ελλάδα, τέλος, βρέθηκε κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου σε αδύναμη να διαπραγματευτεί θέση. Ευρισκόμενη υπό καθεστώς τριπλής κατοχής από τις Δυνάμεις του Άξονα, ήταν εκ των πραγμάτων αδύνατον να επιβάλει τις απόψεις της στο Δωδεκανησιακό. Η διαρκής προβολή από τις εξόριστες ελληνικές κυβερνήσεις του αιτήματος για τη μεταπολεμική παραχώρηση των Δωδεκανήσων στην Ελλάδα ήταν αυτονόητη, αλλά δεν αρκούσε για να αναίρεσει τον ρόλο των νησιών ως πιονιών στη διπλωματική σκακιέρα. Η διαπίστωση της παρεμβολής του τουρκικού παράγοντα στο Δωδεκανησιακό, αύξησε την ελληνική ανησυχία για τον τρόπο της μεταπολεμικής διευθέτησής του και κατά πόσο αυτός θα ήταν απόλυτα συμβατός με τις ελληνικές επιδιώξεις. Ωστόσο, με δεδομένο ότι τα μέσα που διέθετε ήταν πενιχρά, η ελληνική πλευρά ήταν αναγκασμένη να επικεντρώνεται σε προσπάθειες αναχαίτισης του κινδύνου που προέκυπτε από την Τουρκία, επιχειρώντας, ταυτόχρονα, όσο ήταν δυνατόν, να προωθεί τις ελληνικές θέσεις.

Γιώργος Γεωργής

Τα Δεκεμβριανά και ο ελληνισμός της περιφέρειας. Η περίπτωση της Κύπρου

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ

ΔΕΥΤΕΡΑ, ΠΛΗΡΗΣ Β. ΚΟΣΚΑΣ ΠΑΡΑΚΕΣΤΗ 28 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 1946

ΟΜΟΦΩΝΟΣ ΑΠΟΦΑΣΙΣ ΤΩΝ ΤΕΣΣΑΡΩΝ

ΤΑ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ

Αίφνιδιαστική πρότασις του κ. Μολό- τωφ εγένετο αυτοστιγμεί αποδεκτή

Η ΧΟΡΕΙΝΗ ΗΜΕΡΑ ΘΕΩΡΕΙΤΑΙ ΩΣ Η ΓΟΝΙΜΟ- ΤΕΡΑ ΑΠΟ ΤΗΣ ΕΠΑΡΞΕΩΣ ΤΗΣ ΔΙΑΣΚΕΨΕΩΣ

Χειράριοι εις
την Φόρακην
των Παριζίων

ΠΡΟΕΤΟΙΜΑΣΙΑΙ ΕΙΣ ΤΟ ΜΠΙΚΙΝΙ

ΒΑΝΑΤΗΦΟΡΟΝ ΝΕΦΟΣ ΘΑ ΑΝΥΨΩΘΗ
ΜΕΘΩΤΡΙΟΝ ΥΠΕΡΑΝΩ ΤΗΣ ΝΗΣΟΥ

Η ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΙΣ ΤΗΣ ΑΠΟΦΑΣΕΩΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΒΟΥΛΗΝ

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ

ΟΙ ΑΠΩΤΕΡΟΙ ΣΚΟΠΟΙ ΤΩΝ ΣΥΝΕΝΝΟΗΣΕΩΝ ΕΜΒΕΡ ΧΟΤΖΑ - ΤΙΤΟ

Ουκ αλλοίως εν-
ταραχή ενόχου

ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΑΡΗΣΙΣΚΥΡΙΑΣ ΤΩΝ ΜΕΤΑΚΩΝ

Επιταγή εις
τους μετακούς

6 ΚΡΙΣΙΜΟΙ ΜΗΝΕΣ

Μετά τίντατοσετάλητο ενόχου "Αρσίου 044"

ΣΥΝΤΟΜΟΙ ΕΙΔΗΣΕΙΣ

28ος (1946)

ΕΛΛΗΝΙΚΑ

Η ΕΠΙΣΤΑΣΙΣ ΤΗΣ ΤΡΑΠΕΖΑΣ
ΑΝΤΙΠΡΟΣΩΠΙΟΝ
ΕΙΣΑΓΟΡΩΝ ΕΙΣ
ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Η ΕΠΙΣΤΑΣΙΣ ΤΗΣ ΤΡΑΠΕΖΑΣ
ΑΝΤΙΠΡΟΣΩΠΙΟΝ
ΕΙΣΑΓΟΡΩΝ ΕΙΣ
ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

ΕΠΙΣΤΑΣΙΣ ΤΗΣ ΤΡΑΠΕΖΑΣ
ΑΝΤΙΠΡΟΣΩΠΙΟΝ
ΕΙΣΑΓΟΡΩΝ ΕΙΣ
ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

ΕΠΙΣΤΑΣΙΣ ΤΗΣ ΤΡΑΠΕΖΑΣ
ΑΝΤΙΠΡΟΣΩΠΙΟΝ
ΕΙΣΑΓΟΡΩΝ ΕΙΣ
ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

ΕΠΙΣΤΑΣΙΣ ΤΗΣ ΤΡΑΠΕΖΑΣ
ΑΝΤΙΠΡΟΣΩΠΙΟΝ
ΕΙΣΑΓΟΡΩΝ ΕΙΣ
ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

ΕΠΙΣΤΑΣΙΣ ΤΗΣ ΤΡΑΠΕΖΑΣ
ΑΝΤΙΠΡΟΣΩΠΙΟΝ
ΕΙΣΑΓΟΡΩΝ ΕΙΣ
ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

ΕΠΙΣΤΑΣΙΣ ΤΗΣ ΤΡΑΠΕΖΑΣ
ΑΝΤΙΠΡΟΣΩΠΙΟΝ
ΕΙΣΑΓΟΡΩΝ ΕΙΣ
ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

ΕΠΙΣΤΑΣΙΣ ΤΗΣ ΤΡΑΠΕΖΑΣ
ΑΝΤΙΠΡΟΣΩΠΙΟΝ
ΕΙΣΑΓΟΡΩΝ ΕΙΣ
ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

ΕΠΙΣΤΑΣΙΣ ΤΗΣ ΤΡΑΠΕΖΑΣ
ΑΝΤΙΠΡΟΣΩΠΙΟΝ
ΕΙΣΑΓΟΡΩΝ ΕΙΣ
ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

ΕΠΙΣΤΑΣΙΣ ΤΗΣ ΤΡΑΠΕΖΑΣ
ΑΝΤΙΠΡΟΣΩΠΙΟΝ
ΕΙΣΑΓΟΡΩΝ ΕΙΣ
ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Πρωτοσέλιδο της Αθηναϊκής εφημερίδας *Ελευθερία*, την επομένη της ομόφωνης απόφασης του Συμβουλίου Υπουργών Εξωτερικών των Ηνωμένων Πολιτειών, της Σοβιετικής Ένωσης, της Μεγάλης Βρετανίας και της Γαλλίας για παραχώρηση των Δωδεκανήσων στην Ελλάδα, 28 Ιουνίου 1946.

Η κυπριακή κοινή γνώμη παρακολουθούσε τις εξελίξεις στην Ελλάδα από τις αρχές Οκτωβρίου 1944 μέσα από τα μάτια των ξένων ανταποκριτών που είχαν φτάσει στην Ελλάδα μαζί με τα αγγλικά στρατεύματα. Βασικότερη πηγή ήσαν οι ανταποκρίσεις του Πρακτορείου Ρέουτερ από την Αθήνα, το Λονδίνο και το Κάιρο, ενώ κάπως καθυστερημένα έφταναν οι αγγλικές, αμερικανικές και ελληνικές εφημερίδες, από τις οποίες αναπαράγονταν ή επιβεβαιώνονταν διάφορες πληροφορίες.

Όπως φαίνεται από δημοσιεύματα κυπριακής εφημερίδας, ο πρώτος ξένος ανταποκριτής που είχε φθάσει στην Ελλάδα ήταν ο Μιλτων Μπράκερ των *Times* της Νέας Υόρκης, που είχε αποβιβαστεί στις 26 Σεπτεμβρίου 1944 στην περιοχή Κατάκωλο της Ηλείας, απ' όπου έστειλε και την πρώτη ανταπόκρισή του, σύμφωνα με την οποία στις 24 Σεπτεμβρίου «αεροπλανοκίνητα» αγγλικά στρατεύματα, με διοικητή τον Τζων Γουίν από το Εδιμβούργο, είχαν αποβιβαστεί στο μικρό αεροδρόμιο του ακρωτηρίου Άραξος ή Παπάς.¹ Σύμφωνα με τον Μπράκερ,

... οι Άγγλοι έγιναν δεκτοί με μεγάλο ενθουσιασμό από το πλήθος, το οποίο, μολοντί πάσχον από πείνα και ελώδεις πυρετούς, φαίνεται πως ελπιόμνησε τα δεινά του μπροστά στην ελευθερία του. Κανείς από τους κατοίκους δεν εξήγησε από τα αποβιβασθέντα στρατεύματα τρόφιμα ως ελεημοσύνη. Απεναντίας, εις μερικές περιπτώσεις, οι χωρικοί, οι προερχόμενοι από την ενδοχώραν, προσέφερον αυγά και κούρκους εις τους Άγγλους στρατιώτας. Στην κωμόπολη του Κατακώλου, τα κύρια τρόφιμα των κατοίκων ήσαν φασόλια και τομάτες.

Οι κάτοικοι του Κατακώλου ύψωσαν την Ελληνική σημαία εις το άκρον του κυματοθραύστου του μικρού λιμένος. Μέσα σ' ένα εγκαταλελειμμένο σπίτι κοντά στη θάλασσα, υποδέχθησαν τον Άγγλο αξιωματικό ο δήμαρχος Ηλίας Ραμπακούλιας, ο αιδεσιμώτατος Ιωάννης και άλλοι προύχοντες, μεταξύ των οποίων και ο Νικόλας, τοπικός διοικητής του ΕΛΑΣ και ο Θωμάς, αντιπρόσωπος του ΕΑΜ.²

Η ανταπόκριση είχε δημοσιευθεί, με δύο μήνες καθυστέρηση, στην αριστερών τάσεων εφημερίδα της Λευκωσίας *Ανεξάρτητος*, μαζί με τη δεύτερη και τρίτη ανταπόκριση του ίδιου, κάτω από τον τίτλο «Από την απελευθέρωσιν της μαρτυρικής πατρίδος» και υπότιτλο «Ολόκληρος ο λαός της Πελοποννήσου συμπεριλαμβανομένου και του κλήρου είναι με το ΕΑΜ. Ο Άρης Βελουχιώτης το είδωλον του λαού». Η δεύτερη ανταπόκριση των *Times* είχε σταλεί από τον Πύργο,

¹ *Ανεξάρτητος*, Λευκωσία 1 Δεκεμβρίου 1944.

² Στο ίδιο.